

беретін мағынасы бірнешеу болатын болса, нақты мысалдар арқылы дәлелдер келтіріп отырады. Кейбір жұрнақтарды өзге туыстас тілдердегі формаларымен салыстыра көрсетеді.

Түркі тілдерінің грамматикалық құрылысын тереңірек зерттеу Россияда XIX ғасырдан басталады. Ол кезеңде сөзжасаушы тұлғалар арнайы сөзжасамдық жұрнақтар деп аталып зерттелмегенмен, онда сөз жасаушы жұрнақтар беріліп, мысалдар арқылы дәйектеледі. Қазақ тілі грамматикасының зерттелуі де осы ғасырдан басталады. И.Гиганов, М.А. Казем-Бек, П.М. Мелиоранский, Н.Ф. Катанов, А.К. Боровков, Н.А. Баскаков, Н.К. Дмитриев сынды түркітанушылар, әрине, таза түркі тілдерін білетін грамматист болмағанмен, жалпы тілдің ғылыми даму жүйесін білетін еді. Осы жүйе арқылы олар түркі тілдес халықтардың грамматикасын жазып шыққан болатын. Алғаш рет И. Гиганов “Татар тілінің грамматикасын” шығарды. Ол туынды сөздердің есім, етістік сөздерге жұрнақ жалғану арқылы жасалатындығын айтса, XIX ғасырдың бірінші жартысында жазылып, “Общая грамматика турецко-татарского языка” деген атпен жарық көрген М. А. Казем-бектің еңбегінде И. Гигановтың ізімен сөздерді негізгі түбір, туынды түбір деп екіге бөледі. Туынды түбірлер етістіктен және есімдерден жасалатындығын сөз ете отырып, етістіктен жасалған есімдерді: қимыл иесін білдіретін есімдер (имя действующего) және қимылдың атын білдіретін есімдер (имя действия) деп екіге бөледі. Ал жұрнақтарды кейде “наращение”, кейде “частица” деген терминдермен атайды.

Қазақ тілінің грамматикасын жазған П.М. Мелиоранский “Краткая грамматика казахско-киргизского языка, ч I, Фонетика и этимология, СПб., 1894, Ч II синтаксис, СПб., 1897” еңбектерінде туған тіліміздегі барлық лексикалық бірліктерді семантикалық және морфологиялық белгілеріне сүйене отырып сегіз түрлі сөз таптарын көрсетеді. Есім және етістік тудыратын бірнеше жұрнақтарға тоқталып, нақты мысалдар арқылы мағыналарын ашады. Есім және етістік тудыратын жұрнақтарды арнайы мысалдармен дәйектейді. Мысалы, осы еңбегінде П.М. Мелиоранский *тепкіле* сөзіндегі *-кіле* қосымшасын етістік түбірлерге жалғанып, дүркінділікті, қимылдың бірнеше рет қайталанғандығын білдіретін форма деп көрсетеді [3]. Расында біздің тілімізде осы жұрнақ арқылы *ұрғыла, себезгіле* секілді етістіктер жасалған.

Түркі халықтарының әдебиетін, этнографиясын, мәдениетін, тілінжан-жақты зерттеген, біраз еңбектер қалдырған түркітанушы Н.Ф. Катанов “Опыт исследования урянхайского языка” (Казань, 1907) атты грамматикасы түркі тілдерін салыстыра зерттеуде етістіктерге арналған бөлімде арнайы есім және етістік тудыратын жұрнақтарды береді.

Сондай-ақ А.Н. Самойловичтің “Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка” (Ленинград, 1925), А.К. Боровковтың “Учебник уйгурского языка” (Ленинград, 1939), В.М. Насиловтың, Н.К. Дмитриевтің “Грамматика баш-

кирского языка” (Москва-Ленинград, 1948) атты еңбектерінде сөз тудырушы жұрнақтар беріліп, олардың мағыналары ашылады.

А.Н. Кононов өзбек және түрік тілдерінің грамматикаларында сөз тудыру проблемаларына арнайы тоқталып, кеңінен сөз етеді. Мұнда есім және етістік тудыратын әрбір жұрнақтың мағынасы ашылып, олардың шығу тегі мен өзгеру, даму, қалыптасу жолдарын нақтылы тілдік фактілер негізінде дәлелденіп көрсетіледі.

А.Г. Гулямов өзбек тіліндегі сөз тудыратын жұрнақтарды тарихи тұрғыдан зерттеп, докторлық диссертациясын арнады [Гулямов, Проблемы исторического словообразования узбекского языка Аффиксация, ч. I, ташкент, 1955]. Бұдан өзге А.Г. Гулямовтың “Об аффиксе –ла в узбекском языке” // Ученые записки ташкентского гос-го пединститута, 1947, Вып. I”. Деп аталатын біздің зерттеу жұмысымызға тікелей қатысы бар көлемді зерттеу мақаласы аталған жұрнақтың тарихи негізін, беретін мағынасының сан қырлы екенін ашып көрсеткен [4].

Жекелеген тілдердегі жұрнақтардың сөз тудыру мәселелерін қарастырған еңбектің ішінде башқұрт тілінің маманы Т.Н. Гариповтың да еңбегі бар болатын. Оның 1959 жылы жарық көрген монографиясында башқұрт тілінің есім сөздерінің жасалуы жан-жақты қарастырылса [5], әзірбайжан тілін зерттеуші ғалым Э.В. Севортян есім сөздер мен етістік сөздердің сөзжасауына арналған үлкен екі еңбек жазады. Бұл еңбектердің бұрынғы еңбектерден ерекшелігі туыстас тілдердің материалдарымен салыстырыла, сонымен бірге көне түркі жазба ескерткіштерінің тілдік материалдарымен қатарластыра қарастырылады. Тілдің тарихи даму барысындағы құбылыстардың сырын ашуға негізгі қайнар көздердің біріне саналатын диалектілік ерекшеліктер де бұл зерттеушілердің назарынан тыс қалмаған. Соның нәтижесінде түркі тілдеріндегі жұрнақтар арқылы сөз тудырудың түйінді мәселелері өз шешімін дұрыс тауып отырған. Мұнда Э.В. Севортяның еңбектері мен олардың ғылыми салмағының басымдығын атап өткен жөн. Э.В. Севортяның түркі тілдеріндегі сөз тудыру мәселесіне байланысты бұрын жекелеген мақала көлемінде айтылып келе жатқан көзқарастары мен идеялары осы екі монографиясында жинақталып берілген. Жұмыстың жазылу барысында ғалымның еңбектеріне оралып, олардан дәйектемелер алып отырамыз [6].

Қарашай-балқар тілінде есім сөздердің бес түрлі тәсіл арқылы жасалатынын көрсеткен ғалым М.А. Хабичевтің бағамдауынша, морфологиялық тәсіл. Тілдің ертеректегі даму сатысында түбір сөздердің құрылысы мынадай болған деп көрсетеді:

C+Г+C

C+Г

Г+C. Ол кезде түбір сөздер мағыналық жағынан есім және етістік болып нашар дифференциаландықтан, кейбір жеке сөздер түбірге тіркесіп, айтыла келе көмекші сөзге, одан аффикске айналған [7]. Аталған еңбекте қарашай-балқар тіліндегі есім тудыратын жұрнақтар мағыналық және туыстығы

жағынан топтастырылып берілген. Зерттеу нысаны болып отырған тілдің материалдары көне және қазіргі түркі тілдерінің материалдарымен салыстырыла талданады. Салыстыру ретінде кейде моңғол, угро-фин, тунгус-манчжур және кавказ тілдері де пайдаланылады. Жалпы алғанда тіл білімінде жекелеген тілдік бірліктердің алғашында толық лексикалық мәнге ие сөз болып, қолданыла келе тілдегі үнемдеу процесі арқылы көмекші сөздерге, одан аффикске айналғаны туралы пікірді көптеген ғалымдар, айтып, жазып жүр. Қазақ ғалымы Б. Сағындықұлының “Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері” деп аталатын еңбегінде ұр етістігінің, соң шылауының, шекейін– шейін–ша тұлғаларының дамып, қосымшаға айналғаны туралы пікірлер келтіріп, бұлтартпас дәлелдермен нақтыланады [8]. Сонымен қатар қарашай-башқұрт тілдерінің материалдарын генеологиялық жағынан өзге тілдер тобына жататын тілдермен салыстыра зерттеудің өзіндік мәні бар. Түркі тілдері мен олардың тілдік бірліктерінің арасында мағыналық байланыс болса, онда барлық тілдердің түп-төркіні бір болған деген пікірдің жаны бар.

Соңғы жылдары көне түркі жазба ескерткіштер тіліндегі сөз тудырушы жұрнақтар да арнайы зерттеле бастады. Мысалы, А. Есенқұловтың еңбегінде Орхон-Енисей және Талас ескерткіштеріндегі сөз тудырушы жұрнақтар түгел қамтылып, олардың беретін мағыналары мен қолданылу ерекшеліктері жан-жақты баяндалған [9]. Ал орта ғасыр ескерткіштеріндегі жұрнақтар, әсіресе, етістік жасаушы жұрнақтар сол дәуірдегі жекелеген ескерткіштердің зерттеу барысында жолай сөз етілгені болмаса, арнайы зерттелген емес. Бірақ осыған байланысты бұл жерде Ә. Нәжіптің, А.М. Щербактың, Э.М. Фазыловтың, Ә. Құрышжановтың еңбектерін атап көрсетуге болады.

А.М. Щербак ескі өзбек және шығыс түркі тілдерінде жазылған ескерткіштерде кездесетін көптеген сөз тудырушы жұрнақтарға тоқталып, мағыналарын ашады. Қолданылу ерекшеліктерін, даму жолдарын көрсетеді. Кейбір жұрнақтардың этимологиясы туралы айтылған құнды пікірлері де бар [10, 105-142 бб].

Чуваш тілінің тарихи морфологиясын қарастырған Л.С. Левитская етістік жасаушы жұрнақтарды генетикалық жағын ескере отырып бірінен бірі туындаған жұрнақтарды топтап береді. Ғалым етістік және есім сөздерден етістік тудырушы жұрнақтарды бөліп беруге көп жағдайда мүмкіндік болмайды, себебі олардың біразы универсалды, әмбебап жұрнақтар дейді. Бірақ ғалым омоним-аффикстерді бөліп беруге тырысады. Чуваш тілі сөзжасамында кездесетін кірме жұрнақтарды да қосып береді. Л.С. Левитская –ла, -ле, -лан, -лен, -лат, -лет, -лас, -лес жұрнақтарын генетикалық жағынан бір-бірімен байланысты деп есептейді. –ла, -ле есім және етістік, одағай, еліктеуіш сөздерден етістік тудыратын өнімді аффикстер қатарына жатқызады. Кезінде Б.А. Серебренников, В.Г. Егоров, И.П. Павлов түркі тілдеріндегі –ла жұрнағының сөз жасау қабілетін

қарастырған болатын. Бұл зерттеулерде де –лан, -лен, -лат, -лет –лас, -лес жұрнақтарының түп негізі –ла, -ле морфтары екендігін ғалымдар атап көрсеткен болатын. Ал -н, -т, -с жұрнақтарын кіріккен етіс жұрнақтары деп түсіндіреді. Қазіргі түркі тілдерінде –лан, -лат, -лас аффикстері бөлшектенбейтін аффикстер құрамында кездеседі. Мысалы, үйлен, қазақ тілінде *үйле* етістігі жоқ. Басқаша айтқанда, –лан, -лен, -лат, -лет, -лас, -лес формалары есім сөздерге жалғанып етістік тудырады. Кей жағдайда –лат формасы ауыспалы мағына да тудыратындығы чуваш тілінің деректері арқылы түсіндіреді: –илемелет – илемле украшать т.б.

–ан, -н аффикстері туралы Э.В. Севортян етіс жұрнағымен сәйкес келеді деп көрсетеді [6, 317 с.]. Есім сөздерге -н жұрнағы жалғанып барып жасалған етістіктерді туынды етістік деп атай алмаймыз. Себебі тілімізде етіс жұрнақтары академиялық грамматикада сөз тудырмайтындығы жазылған. Дегенмен, кейінгі жылдары кейбір етіс жұрнақтарының сөз тудыру мүмкіндігінің болғанын деректер арқылы келтіріп жүр. Бұл туралы чуваш тілін зерттеуші ғалым Л.С. Левитская мынадай пікір айтады: “Не все из отыменных глаголов на –n, перечисляемых в руководствах по чувашскому языку могут быть безговорочно причислены к производным с этим аффиксом. В ряде случаев мы имеем, вероятно, омонимичные показатели” [11, 166 с.]. Мысалы, *tupan* – дәмін көру, *tut* – дәм сөзінен шыққан, М. Қашқари еңбегінде татқан – дәмді кіру, ұнау мағынасында жұмсалады. өзірбайжан тілінде *Dadan* – құшырлану, *пристраститься, повадиться* мағыналары бар. *Дадайлап шауып келді, дадайлап жүр* етістіктері осы өзірбайжан тіліндегі мағынасымен сәйкес келуі мүмкін. Сонымен қатар *рипан* – “жить”, “проживать” мағыналы сөз “пур” *наличие, существование* сөздерімен сәйкес келеді. Енді тіліміздегі *бар* сөзімен байланыстыруға болады. Бұдан өзге чуваш тіліндегі *pusan* – бастау, кірісу, *pus* –басы, бастау; *asan* – еске алу, *ас* – ес сөзінен шығып тұр. Сондай-ақ *pusan* – босану, *бос болу*, *asan* – греться, ыстықтау, *қызу*, *sivan* – суыну етістіктері чуваш тілінде туынды етістіктер болып есептеледі. Бұл етістіктердің түбірі – *пуса, сива, ысы* түбірлері бұл күнде қазіргі чуваш тілінде қолданылмайды. Есесіне өзге түркі тілдерінде қолданылады. Мысалы, көне түркі тілінде *согы* – *суы* (остывать, көне түркі тілінде *боса* және *босан*, *босану*, *босат* – *босату*; *ысы* және *ысын* – *кыздыру*, *ыстықтау* мағынасында жұмсалған. Бірақ бір мағыналарына қарай *ысын* етістігі есім сөздерден жасалған болуы да мүмкін. Себебі түркі тілдерінде *ыссы* – *ыстық* сын есімдік мағынасы да бар. “Сюда же относиться глагол *жәреп* – *мокнуть*, (но: *жәре-т* мочить) от *жәре* (влажный, мокрый), ср.: тат. Диал. *жәбән* – *промокнуть* и *жәбәт* – *промочить*, *japsak* – *влажный, болотистый* секілді пікірлер осы сөздердің қазақ тіліндегі *жабысу*, *жабы* (аттың түрі, мысалы, “Жабыдан айғыр салмаңыз”). Сөздерімен төркіндес екенін байқауға болады [11, 167 б.].

Сонымен қатар осы еңбегінде чуваш тілін зерттеуші Л.С. Левитская 16 морфтары бар етістік

тудырушы жұрнақтардың бар екенін мысалдар арқылы дәйектеп береді. Бір жұрнақтың бірнеше морфтарын, сонымен бірге құранды жұрнақтар да осы еңбекте көрініс табады. Құранды жұрнақтардың негізгі жұрнақтармен байланысын анықтаған бірден бір еңбек болып саналды. Кітап авторы өзі айтқандай: “Рукопись этой книги закончена в 1970 г. Сейчас, вероятно, многое в ней было бы написано по-иному: исследования в советской и зарубежной тюркологии последних лет значительно расширили возможности историка языка. Но и содержащееся в данной работе, быть может, окажется небезпользненным для тех, кто занимается или интересуется проблемами и состоянием тюркского, в первую очередь чувашского, исторического языкознания” [11, 3 с.]. Еңбек қай кезеңде жазылғанымен де, оның түп негізі, мысалдары, тілдік бірліктер, олардың беретін мағыналарының маңызы жойылмақ емес.

1. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.
2. Махмуд.Қашқари. Түрік сөздігі: (Диуани лұғат ит-түрік): 3 томдық, I том. А., “Сөздік-словарь”, 2006 барлығы 376 б.
3. П.М. Мелиорнаский. Краткая грамматика казахско-киргизского языка, ч I, Фонетика и этимология, СПб., 1894, Ч II синтаксис, СПб., 1897.
4. А. Гулямов, Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация, ч. I, Ташкент, 1955.
5. М.Гарипов. Башкирское именное словообразование, Уфа, 1959.
6. Э.В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке М., 1962, 317 С.
7. М. Хабичев. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкасск, 197).
8. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. А., 1994.
9. А. Есенқұлов. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар, А., 1976.
10. А.М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Вост Туркестанан. М.-Л., 1961., 172-174 бб. 175, 120-132).
11. А.С. Левитская. Морфология чувашского языка. Чебоксары, 1986.

М. С. Құлахметова

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ІШКІ ТІЛДЕСІМНІҢ КЕЙБІР МОДЕЛЬДЕРІ

Осы мақалада тіл біліміндегі ішкі тілдесім түрлеріне тоқталғмыз келеді. Тіл білімі тұрғысынан ішкі сөйлесім түрлерін модельдеу ісі алғаш рет Прага лингвистикалық үйірмесінің (ПЛУ) мүшелері - Р.Якобсон, Н.С. Трубецкий, В.Матезиус, В.Скаличкая, Ф.Травничко, Б.Гавранек және тағы басқа да Прага функционалды лингвистика мектебі мүшелерінен басталды. Аталған ұйым мүшелері тілдің қызметі теориясын құрушы болып саналады.

Прагалықтар «ішкі тілдесім қызметі мен сыртқа шығарылған, яғни адам ойын айтып жеткізудегі сөйлесім қызметінің аражігін ажырата білу» қажеттілігін бірінші болып көтерген, себебі олардың пікірінше, «көптеген сөйлеушілер лингвистикалық формаларды сөйлеу үрдісінен гөрі ойша көп қолданады» екен [1, 107]. Тілдің интеллектуалдылық және тиімділік сияқты маңызды сипаттарын ескере отырып, және ішкі сөйлесімді ішкі және сыртқа шығарылған сөйлесім түрлері деп бөліп, оны лингвистикаға тән объекті ретінде имплициттік тұрғыдан қарастырады да, прагалық лингвистер аталған құбылысқа қатысты нақты қадам жасамай, тек жалпы жобасын ғана ұсынады.

Ішкі сөйлесімді лингвистикалық феномен ретінде көтерген Н.Хомский болды, ол генеративті (туындаушы) грамматика мәселесін де көтерген. Айта кететін бір мәселе, аталған ғалым ішкі сөйлесім моделін құрған жоқ, ол тілдік қызметтің туындатушы моделін құрды, аталған модельді түбегейлі қарастыру кезінде ішкі сөйлесімге де тоқталғанын көруге болады.

Н.Хомский ұсынған туындатушы модельге тоқтала отырып, біз автор ұсынған модельдің лингвистикадағы ішкі сөйлесім сипатына қатысын анықтаймыз. «Туындатушы модель дегеніміз әліппе символынан және сол тілде сансыз дұрыс сөйлем құра алатын, әрі әрқайсысына құрылымдық сипаттама жасай алатын аталған әліппе элементтерінің сөз құрудағы ережесінен тұратын құрылғы» екені белгілі [2]. Н.Хомский тап осы принципті басшылыққа алады да, тілдің екі қыры – тыңдалым және сөйлесім қызметін қамти отырып, модельдердің анализі мен синтезіне қатысты өз лингвистикалық моделін құрады.

Н.Хомскийдің туындатушы моделі – автордың тілді жетік меңгерген сөйлеуші мен тыңдаушының тілдік білімі мен тілді нақты қолданудағы тілдің құзырлығын салыстыру негізінде құрылған. Н.Хомскийдің пікірінше, біріншісі «сөйлеуші-тыңдаушының өз тілін білуі», ал екіншісі «нақты жағдай тілін» қолдану деп көрсетеді [2, 9].

Мұндай түпкілікті бөлу қарастырылып отырған модельдің құрылымдық сипатына тоқталудан туындаған жалғастық, ол үш компоненттен тұрады: синтаксистік, фонологиялық және семантикалық. Соңғы екеуі алғашқысының интерпретациясы болып табылады. Н.Хомскийдің пікірінше, «грамматиканың синтаксистік компоненті әр сөйлемнің түпкілікті құрылымдық сипатын көрсету керек, мұнда сөйлемнің семантикалық интерпретациясы мен фонетикалық интерпретациясын анықтайтын үстірт сипаты қамтылуы тиіс» [2, 19]. Осыған байланысты синтак-